

МРНТИ 16.21.61

А.А. Сейтбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАҢА ӘЛІПБИІНДЕГІ КІРМЕ АРАБ-ПАРСЫ СӨЗДЕРІН ОРФОГРАФИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Мақалада осындай түрлі нұсқада таңбаланып жүрген араб, парсы сөздерін латын графикасы негізіндегі қазақ тілінің жаңа әліпбиінде қандай графемалық жүйеде көрсету керек деген мәселе қарастырылады. Мақалада түрлі дыбыстық тұлғада таңбаланған араб, парсы сөздерін латын қаріпіне көшіру мәселесі көтеріледі.

Тірек сөздер: араб және парсы сөздері, таңба, фонема, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, діни атаулар, латын графикасы, жазба тіл, ауызша тіл, ауызекі сөйлеу тілі.

А.А. Сейтбекова

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА ОРФОГРАФИИ ЗАИМСТВОВАННЫХ АРАБО-ПЕРСИДСКИХ СЛОВ В НОВОМ АЛФАВИТЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о том, какой графической системой обозначать арабские и персидские слова в новом алфавите казахского языка на основе латинской графики. В статье поднимается вопрос о переводе на латиницу арабских, персидских слов, обозначенных в разных звуковых формах.

Ключевые слова: арабские и персидские слова, знак, фонема, гласные звуки, согласные звуки, религиозные названия, латинская графика, письменный язык, устная речь, устная разговорная речь.

A.A. Seitbekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, candidate of philological sciences
Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEM OF SPELLING OF BORROWED ARABIC-PERSIAN WORDS IN THE NEW ALPHABET OF THE KAZAKH LANGUAGE BASED ON LATIN GRAPHICS

Annotation. The article considers the issue of graphic system to designate Arabic and Persian words in the new alphabet of the Kazakh language based on Latin graphics. The article raises the question of the transition into Latin of Arabic and Persian words designated in different sound forms.

Keywords: Arabic and Persian words, sign, phoneme, vowel sounds, consonant sounds,

religious names, Latin graphics, written language, oral speech, oral colloquial speech.

Түркі тілдері сан ғасырлық тарихында басқа тілдермен тікелей немесе жанама қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде бойына көптеген кірме сөздерді сіңіргендігі белгілі. Сол кірме сөздер арасында араб, парсы сөздерінің орны айрықша.

Араб, парсы сөздерінің енуін ең алдымен басты-басты екі дәуірін бөліп қарау керек сияқты:

- қазақ халқының ұлттық кезеңіне дейінгі араб, парсы сөздері;
- қазақ халқының ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі кезеңдегі араб, парсы сөздері.

Алғашқы кезең VII-VIII ғасырлардан бастап ислам дінімен ене бастаған араб тілінің ықпалы (X-XIII ғғ.) қарахандықтар дәуірінен бастау алады. Бұған себеп ислам дінінің ресми дін ретінде түркілер тарапынан қабылданып, мемлекеттік басқару, сот қызметі, діни оқу-ағарту істерінде араб тілінің басым түсуі болатын. XIV-XV ғғ. ғылыми және әдеби шығармаларды араб және парсы тілдерінде жазудың дәстүрге айналуына байланысты араб, парсы сөздерінің түркі тілдеріне көптеп ене бастады. Сондай-ақ, көне түрік тілдеріне араб-иран сөздерінің көптеп енуіне араб жазуы да өз әсерін тигізбей қоймады.

Екінші кезеңге ұлт болып қалыптасып болғаннан кейінгі кезеңде жазылған XVI-XVII Әбілғазының «Түркі шежіресі» мен Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарихъ», XVIII ғ. ресми ісқағаздары мен эпистолярлық үлгілердегі, XIX-XX ғасырлардағы мерзімді басылымдардағы, сондай-ақ, XX ғасыр басындағы ескі тілде қалам тартқан ақын-жазушылар шығармаларындағы кірме араб, парсы сөздерін жатқызуға болады.

Түркі ғұламаларынан бастау алған діни шығармалар жазу үрдісі халық болып қалыптасқан XV ғасырдан кейін де жеке-жеке ұлттар әдебиетінде XX ғасырға дейін жалғасты. XIX ғасырда саяси-қоғамдық құбылысты діни сарында қалам тартқан Әріп Тәңірбергенов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы, Нұржан Наушабаев, Мақыш Қалтайұлы сынды ақындардың өлең-жырларынан араб, парсы сөздері айтарлықтай орын алды. Яғни, араб және парсы элементтері қазақ ақындары тіліне жат болмаған тіл екендігін ағауға болады. Оның XIX ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі аралықта қазақ әдеби тілінде көлемді қолданылып келгені анық.

VIII ғасырда бастапқы енген кезінен бастап XX ғасырдың алғашқы кезеңіне дейін араб, парсы сөздерінің түпнұсқасы сақталып жазылды. Себебі, діни сарындағы поэзиялық шығармаларда, ресми ісқағаздарында араб сөздерін дәл жазу дәстүрге айналған еді. Араб жазуындағы киелі, қасиетті, конондық тіл деп саналатын құран тілінің орфографиялық нормасын өзгертпей жазу принципі болды. Оның мәні түркі халықтарының әрқайсысының тіліндегі өзіндік фонетикалық ерекшеліктерін ескерместен, барлығын бір жазу үлгісіне бағындыру еді. Әсіресе, діни ұғымдағы сөздерді дәл жазу, дәл айтуға тырысу мағына дұрыстығын сақтау қажеттілігінен де туған болар. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармасында діни лексикалы сөздер тобы мол ұшырайды. Тіпті бұл үрдіс кейінгі кисса-дастандар тілінде, Абай мұраларында да өз жалғасын тапты. Абай өз заманындағы қоғамда қалыптасқан діни ағауларды қазақшаламай, сол күйінде пайдаланды.

Дегенмен де діни ағаулардан басқа салаларда қолданылатын араб, парсы сөздерінің көпшілігі өздерінің бастапқы төл тіліндегі тұлғасы сақталмай, ауызекі сөйлеу тілінің әсерінен түрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырап, әртүрлі таңбаланып жазба тілдегі нормасы ескерілмеді. Б.Әбілқасымов «Түркістан уәлаяты газеті» тілінде араб-парсы сөздері өте сирек кездеседі, кездескеннің өзі о бастағы тұлғасын мүлде өзгерткен, халықтың ауызекі тілінде қолданылып кеткендері ғана», – деп көрсетеді [1, 171]. Осылайша араб-парсы тілінен қазақ (жалпы түркі) тіліне сөз ауысу өткен ғасырларда, қарым-қатынас жасаудың ауызша формасы басым болып тұрған кезеңде жүрді. Сондықтан араб-парсы тілдерінен енген сөздер басқа түркі тілдеріндегі сияқты қазақ тілінде де қабылдаушы тілдің фонетикалық

зандылықтарына бейімделіп, төл тіліндегі бастапқы графикасынан мүлде алшақтап, түрліше жазылып, түрліше дыбысталды.

1920 жылдың орта тұсынан бастап латын әліпбиіне көшу оны реформалауға байланысты қазақ зиялыларының арасында пікірталастар баспасөз беттерінде сөз бола бастайды. Латын графикасы негізінде әліпби жүйесін алғаш түзген қазақтың дарынды дипломаты Нәзір Төреқұлов өз еңбектерінде араб-парсы элементтерін белгілі бір заңдылыққа сүйеніп өзгерту керектігін айтып өткен. Ғалым кірме сөз қазақ сөзі болуы үшін сөздің жалпы құрылысы қазақша болуы тиіс екенін, сондай-ақ қазақ тілінің артикуляциясында бар дыбыстармен алмастырылуы керек деген пікір айтады [2].

Ұлт зиялысы Халел Досмұхамедов латын әліпбиіне қарсы болса да, латын әріптерінің жобасын жасауға қатысты. Осындай мәселеге байланысты Х.Досмұхамедұлы да өз ойын «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты мақаласында білдіреді. Автор парсы тілінен кірген *-кер, -гер, -хор (-қор), -наз* тәрізді жұрнақтарды әндеспейтін жұрнақтар деп көрсете отырып, ғалым алдындағы қосылатын сөздің түбірі жуан болса, сол сөзге *-кер* немесе *-гер* жұрнағы қосылатын болса, сөз түгелімен жіңішкеріп таңбаланады дейді. Сонда: *сауда+гер – сәудегер, айла+кер – әйлекер* және т.б. Сөйтіп, Х.Досмұхамедұлы *-кер, -гер* тәрізді жұрнақтарды негізгі түбірмен бірге жазуға болады деп есептейді [3].

Кірме сөздерде екі дыбыс қатар келетін *молла, үммет, алла, аууал, жиннат, суннат* тәрізді сөздер қазақ тілі заңдылығы бойынша бір дыбыс екіленіп айтылатын дыбыстарды бір әріппен немесе басқа дыбысқа алмастырып игерілетіндігін Х.Досмұхамедұлы айтқан еді [3]. Сонымен қатар ғалым *тағдырге, мұғалымге, мейменге* деп таңбалау қазақ тілінің заңдылығына қайшы. Мұндай сөздерді таңбалағанда қазақ тілінің үндестік заңдылығын естен шығармау керектігін ескертеді.

Латын, кирилл қаріптеріне көшуде бір мағынадағы араб және парсы сөздерінің әртүрлі жазылуына қазақ тілінің дыбыстық артикуляциясына сәйкес келмейтін, әсіресе, арабтың *ح «хә:», خ «ха:», «һә:», ع «айн»* дауыссыз дыбыстары. Осындағы *ح «хә:», خ «ха:», «һә:»* дауыссыздары ұлт зиялыларының жобаларында бірде *х*, бірде *h*, бірде *қ* таңбаларымен белгіленген, кейбір жобаларда тіпті алынып тасталынған. Пікірталас тудырған бұл дауыссыздар жөнінде баспасөз беттерінде, емле конференцияларында сөз болады. А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, Ә.Байділдаұлы т.б. қазақ зиялылары *h* дыбыс қазақ тілінде бар, оған арнайы таңба алу керек десе, Қ.Кемеңгерұлы, Е.Омаров, Т.Шонанов т.б. ғалымдар *h* дыбысы қазақ тіліне тән емес, сондықтан әліпбиден мүлде алып тастауға болады деп тұжырымдайды. Тұрақты орфографияның болмау салдарынан арабтың *ح «хә:», خ «ха:», «һә:», ع «айн»* т.б. дыбыстары жазбада қазақтың ауызекі сөйлеу тілімен берілсе де, әртүрлі дыбыстық тұлғада көрініс тапқан.

Мәселен, *х* дыбысының *خاضِر (хә:зир) – әзір, хазір, қазір, әзір; حَاكِم (хә:ким) – әкім, кәкім, хақим, хақім, хәкім; حَرْف (хәрф) – әріп, қарып, қаріп, харып, қарыф, харіп, харф; حَسْرَة (хәсрат) – қасірет, гасірет, қасырет, хасрет, хасірет; حَيْرَان (хәйра:н) – қайран, хайран* т.б. әртүрлі тұлғада таңбаланғанын көптеп кездестіруге болады.

حُرْمَة (хурмәт) – құрмет, үрмет, хұрмет. Егер денамаз палуан пасық шықса, олардан ибрат алып жүрт не білмек? Мың ірәкәт намаздан артық деген, кісіге бір ізет-*үрмет* (Майлықожа). Мал, мақтан, ғиззат, *хұрмет* адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды, һәм көрі болады (Абай).

Арабтың *خ «ха:»* дыбысы ескі жазба тілде сөздің барлық шенінде *қ* немесе *х* дыбысымен беріледі, түсіп қалу құбылысы кездеспейді.

Сөз басында: *حَيْر (хайр) – қайыр, хайыр.*

خَوْف (хауф) – қауіп, хауып, хауыф. Хауіп-хатермен отырып жеген нығмет, бойға жүкпей, ас болмай обып кетер (Мақыш Қалтай).

Араб тіліндегі ح «һә» дауыссызының ескі жазба нұсқаларда бұл дыбыспен келетіні былайша түрліше көрініс берген: اِحْتِاطٌ (иджтиһә:д) – *ижтиһат, ыждаһат, иждаһат, иждиһат, ыждағат, иждиһат, иждиһат*.

Мұның бұлай дүниені алғандығы,

Ілгері кеткендіктен әрбір ісі...

Һиматпен, *ижтиһатпен* өнер тауып,

Бұл күнде әркімдерге жеткен күш

Мұның бұлай дүниені алғандығы (Мақыш Қалтай)

Осылайша түрлі дыбыстық өзгерістерге ұшыраған ح «айн» дауыссыз дыбысы туралы да айтуға болады.

Ескі қазақ жазба тілде *кірме араб, парсы сөздері құрамындағы дыбыстардың таңбалуындағы ала-құлалықтардың мынадай себептері бары ескеріліп жүр:*

- ауызекі сөйлеу тілінің әсері;

- тұрақты орфографияның болмауы;

- араб әріптерімен жазылған шығармаларды жариялаушылардың түрліше таңбалауы;

- диалектілер мен говорлардың әсері;

- өлең ұйқасымының талабына байланысты сәйкестендіру.

Міне, осындай ескі жазба тілден енген сөздердің құрамында сақталып қалған араб-парсы фонемаларының қайсысын графемалық жүйеде көрсету керек деген мәселе әлі күнге дейін талас тудырып келеді.

Ал түрік елінің тәжірибесінде араб, парсы сөздерін латын қарпімен таңбалауда сол төл тіліндегі қалпын емес, түркі тілінің дыбыстық заңдылығын ұстанған. Тіпті ортағасырлық жазба жәдігерліктердің бір қабатын құрайтын пассив қолданылатын араб, парсы сөздерінен бастап күні бүгінге дейінгі актив қолданыстағы кірме араб, парсы тілдік бірліктері түрік тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес таңбаланған. Мысалы, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» жазба ескерткішінен бірер мысал келтірейік: *масбух-месбух, гауһар-гәвһер, kalem, talep* т.б.

Түрүп иұнды қылды иана таң намаз

Ду а қылды *месбух* иеме құдты аз

Дәрет алып, таң намазын оқыды,

Дұға оқырда масбух ұстап отырды.

Бұның себебі арабтың жуан ренді дауыссыздары түрік тілінде жуан қалыбын сақтап, сөз бірыңғай жуан айтылғанымен, құрамында «лә:м» дыбысы келген сөздерде үндестік бұзылған. Өйткені арабшада үнемі жіңішке дыбысталағын бұл дыбыс түрікшеде де жіңішке қалыптасып, одан кейінгі қысқа да, созылыңқы да дауыстылар жіңішке айтылады. Мысалы, *kalem, kale, kable, makale, talep, za:lim, zulüm*. Бұл сөздер қазақшада бірыңғай жуан айтылады: *қалам, қала, құбыла, мақала, талап, залым, зұлым*. Түрікшеде алдыңғы буында жуан дауысты келгеніне қарамастан, соңы «лә:м»-ға аяқталған сөздерге жіңішке дауысты қосымша жалғанады, мысалы, *ha:li, misa:li* [4].

Латын қарпіне көшкенде араб, парсы сөздерін латын қарпітерімен таңбалауда мынадай басты ұстанымдарды назарда ұстау қажет болар:

бірінііден, кірме араб, парсы сөздерін қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына, яғни үндестік заңы арқылы дыбыстардың тіркесімін сақтай отырып жазу қажет. Мысалы, *мақұлық-мақұлұқ*.

екіншіден, ескі жазба тілінде, тіпті қазіргі қазақ тілінде бірнеше дыбыстық нұсқада қолданылатын араб, парсы сөздерін латын қарпімен таңбалауда әуелі қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасына сәйкес келетін нұсқасын негіздеп алған жөн. Мысалы: *ақбарат*, *ақпарат* (ескі жазба тілде), қазіргі қазақ тілінде нормаланғаны *ақпарат* сөзі.

<i>хауыф</i>	араб тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген
<i>хауып</i>	сөз басындағы х қазақ тіліне жат дыбыс
<i>хауіп</i>	сөз басындағы х қазақ тіліне жат дыбыс әрі қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына қайшы
<i>қауіп</i>	қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына қайшы
<i>қауып</i>	қазақ тілінің айтылымына негізделген дұрыс нұсқа

үшіншіден, семантикалық варианттарға ие болған кейбір араб, парсы сөздерінің (*ауа/әуе*) латын қарпімен таңбалаудағы ерекшеліктерін ескерген жөн;

төртіншіден, қазақ тілі дауыссыздар жүйесінде араб-парсы тілдерінен енген сөздерде «*ә*» фонемасы бар кейбір сөздерде «*қ*» фонемасымен берген жөн. Мысалы, *хабар* (*х*abar) емес, *қабар* (*қ*abar), *хал* (*х*al) емес, *қал-жағдай* (*қ*al), *хайыр* (*х*air) емес, *қайыр* (*қ*air), т.б.

бесіншіден, түркі кеңесі қабылдаған ортақ әліпбиін ескере отырып, қазақтың төл әліпбиінде бұрын пайдаланылмаған арабтың *h* дыбысын (*гауһар*, *жсиһаз*) сөздерінде қалдырып, сондай-ақ, *сұхбат*, *тарих* сөздермен келетін *х* фонемасын *қ* фонемасымен берген жөн: *суһбат*, *тариһ* т.б.

алтыншыдан, үндестік заңына бағынбайтын парсы тілінен енген (*гер/кер*, *қор*, *паз*, *хана*, *гәй* т.б.) қосымшаларының ұтымды берудегі транскрипциясының рөлін арттыру қажет.

жетіншіден, аралас буынды сөздердің жазылуы да қазақ жазу емлесіне қайшы. Олар: *қадим-қадым-қадім*, *қадыр-қадір-кәдір*, *қызыр-қыдыр*, *хал-қал-хал*, т.б.

Сонымен қатар 1938-1940 жж. кирилл графикасына негізделген әліпбиді қабылдауда орыс кірме сөздерін түпнұсқасына жақындатып қолдану үрдісі басым болғаны белгілі. Осымен байланысты қазақ әліпбиіне жат орыс тілінен енген *я*, *ю* тәрізді әріптер араб, парсы тілінен енген сөздерді таңбалауға да қатысты қолданылған. Мәселен, *хикаят*, *сая*, *ятырай* т.б. Кирилл жазу емлесінің кемшілігі араб, парсы тілінен енген сөздерді бірнеше вариантта құбылтып жазуға жол берді. Мысалы, кей онимдердің графикасының осы күнге дейін бірізділігі сақталмаған: *Яссауи*, *Ясауи*, *Йассауи*, *Юсун*, *Йусун*, *Жүсін* т.б. Сондықтан латын графикасына көшу барысында осы сияқты қазақы дыбыстауға сәйкес келмейтін ала-құлалықтарды болдырмауға күш салуымыз қажет болар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Әбілқасымов Б. Қазақ баспасөзі мен әдеби тілі тарихы бойынша зерттеулер. Алматы, 2011. 271 б.

[2] Төреқұлов Н. Таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы, 2007. 3-т. 288 б.

[3] Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.

[4] Якши М.З. Қазақ, өзбек, түрік тілдеріне ортақ кірме араб сөздері: филол.ғыл. канд. дисс. 10.02.02. – Алматы, 2010. 65 б.